

Грубінко Андрій Васильович,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави
і права юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО УСТРОЮ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Представлено погляди провідних українських і зарубіжних дослідників та аналітиків на проблему сутності і розвитку політико-правового устрою Європейського Союзу. Акцентовано увагу на дискусійному характері та неоднозначності пропонованих визначень політичної форми Союзу в рамках класичних політичних концепцій, сукупності факторів, що зумовлюють складність політико-правової характеристики ЄС на сучасному етапі його формування.

Ключові слова: Європейський Союз, політико-правовий устрій, європейська інтеграція, федералізм, субсидіарність.

Грубінко А. В.

Концептуальные подходы к проблеме политико-правового уклада Европейского Союза.

Представлены взгляды ведущих украинских и зарубежных исследователей и аналитиков на проблему сущности и развития политико-правового уклада Европейского Союза. Акцентировано внимание на дискуссионном характере и неоднозначности предлагаемых определений политической формы Союза в рамках классических политических концепций, совокупности факторов, которые предопределяют сложность политико-правовой характеристики ЕС на современном этапе его формирования.

Ключевые слова: Европейский Союз, политико-правовой уклад, европейская интеграция, федерализм, субсидиарность.

Grubinko A.

Conceptual approaches to the problem of Europe Union's political-law order.

In the article the looks of the leading Ukrainian and foreign researchers and analitics to the problem of essence and development European Union's political-law order are presented. Attention on debatable character and ambiguity of the offered determinations of Union's political form within the framework of classic political conceptions, aggregate factors which predetermine complication political-law description of EU on the modern stage of his forming is accented.

Keywords: European Union, political-law order, European integration, federalism, subsidiarity.

Актуальність статті. Європейський Союз сьогодні є одним із найвпливовіших регіональних об'єднань, що включає 28 держав. Тому питання його політико-правового устрою залишається актуальним з часу його створення. Зараз воно є особливо важливим у зв'язку з подоланням наслідків перманентного розширення ЄС, новим етапом конституювання організації, а також є актуальним для України, яка все ще перебуває у процесі визначення власних державно-національних ідентичностей та пошуку свого шляху до Об'єднаної Європи.

Постановка проблеми. Існує чимало концепцій і наукових поглядів на політико-правовий устрій, роль і місце ЄС у сучасному глобалізованому світі. Оскільки Євроспільнота є доволі суперечливим і новаторським об'єктом досліджень, видається як мінімум неефективним визначати її нову міжнародну політичну ідентичність з позиції однієї концепції та було б неадекватним сутності ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню широкого спектра проблем розвитку Європейських Співтовариств / Європейського Союзу присвячена велика кількість праць дослідників. В українській історіографії європейські студії набувають все більшого розвитку. Привертають увагу праці Н. Бобицького, В. Воронкової, Л. Гайдукі, В. Горбатенка, І. Грицяка, В. Копійки, О. Кравченко, Л. Луць, В. Манжолі, А. Мартинова, М. Микієвича, Н. Мусис, В. Посельського, Т. Шинкаренка та ін. Відзначимо

вагомий вклад у дослідження проблеми провідних російських вчених-міжнародників О. Барабанова, В. Барановського, Ю. Борко, Ал. Громико, В. Данілова, В. Журкіна, В. Іноземцева, Н. Капітонової, Б. Топорніна, А. Уткіна та ін. Хрестоматійними стали праці західних вчених М. Арах, В. Волеса, С. Гоцці, Д. Дайнена, В. Кернза, Н. Мусис, Ж.-Л. Сорона, Ф. Тоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. У минулому інституціональна архітектура європейської конструкції була завжди складною. Феномен економічної інтеграції, що виник у Західній Європі з початком 50-х років минулого століття, ніколи не був довершеним, завжди був спрямованим у майбутнє. У процесі еволюції почергово виникали: Європа шести країн – «Спільний ринок» (1957 р.), Європа дев'яти – «Європейське економічне співтовариство» (1973 р.), Європа дванадцяти (1986 р.), Європа п'ятнадцяти – «Європейський Союз» (1995 р.). Тепер уже мова йде про формування Європи двадцяти семи і навіть більше. Інтеграційний процес прямує до завершення межами європейського континенту. Відзначені еволюційністю організаційно-правові форми європейської інтеграції, їх правові статуси та інституціональні механізми.

Європейська конструкція інтеграційних процесів до цього часу не мала єдності ні у своєму устрої, ні навіть у природі і характері цих процесів. За своєю будовою європейська конструкція регіональної інтеграції об'єднала декілька складових. Насамперед це Європейські Співтовариства – Європейське об'єднання вугілля і сталі, Європейське економічне співтовариство, Європейське співтовариство атомної енергії. Ці три специфічні міжнародні організації із загальними органами та елементами «наднаціональності» (наддержавності) у своїй діяльності стали основою іншої складової європейської конструкції, що базувалась уже на об'єднанні держав – власне «Європейського Союзу», який виник відповідно до Договору про Європейський Союз 1991 р. (Маастрихтський договір). ЄС не набув статусу суб'єкта міжнародного права, але виступаючи через органи Співтовариств, охопив співробітництво держав-членів у тих сферах, що не належали до компетенції Співтовариств. З часом ця друга складова європейської конструкції стала провідною. Тому ЄС може бути представленим і як єдина система концентричних кіл, що охоплюють наднаціональні Європейські Співтовариства і механізми міждержавного співробітництва з питань зовнішньої політики та спільної безпеки, правосуддя, внутрішніх справ тощо.

Єдиною політичною метою, зазначеною в початковому Договорі про ЄС, стало запровадження вже згаданого раніше «більш тісного союзу» [1, с. 112]. Це відособлене твердження було доповнене преамбулою Договору про ЄС, що встановлює широке коло політичних засад нового Співтовариства. Хоча положення преамбули не мають обов'язкового характеру і не забезпечуються засобами примусу, в тих, що містяться в Договорі про ЄС, передбачається чітка ідея щодо загального напрямку політичного розвитку Євросоюзу [2].

До цього часу конструкція європейської інтеграції майже безперервно вдосконалювалась шляхом внесення окремих поправок, зокрема Єдиним Європейським Актом (1987 р.), Маастрихтським Договором про Європейський Союз (1991 р.), Амстердамським договором (1997 р.), Ніццьким договором (2001 р.). У результаті цього не тільки зміцнилась, але й розширилась база «виключних» повноважень Співтовариств. За ними визнана і сфера «сумісних» повноважень у стосунках з державами-членами [3, с. 76]. До власне ЄС передано окремі державні повноваження «суверенітету»: оборона, закордонні справи, правосуддя, громадський порядок та інші, що здійснюються за допомогою міждержавних механізмів. Однак, незважаючи на це, сьогодні ця конструкція за своїм устроєм залишається специфічним Союзом-Співтовариством – поєднанням двох різних типів міжнародного співробітництва – міжнародної організації і міждержавного об'єднання на основі установчих договорів із складним переплетенням завдань, матеріальних і функціональних повноважень.

Центральною проблемою європейської інтеграції є вирішення питання, яку форму матиме у майбутньому загальноєвропейська державність: чи підуть європейці на створення єдиної держави, чи віддадуть перевагу міждержавному союзу, яким є сьогодні ЄС [4, с. 89]. В аналітичних колах ведуться дискусії щодо визначення устрою ЄС: одні вважають, що ЄС є конфедерацією, інші – федерацією нового типу.

Офіційно Євросоюз не є федерацією, проте історично він розвивався на двох найважливіших принципах федералізму – принципі автономії держав-членів і принципі їхньої участі в прийнятті загальних рішень. Існують інші федералістські ознаки, закріплені Маастрихтським договором: територія без внутрішніх кордонів; спільна валюта; проведення погодженої зовнішньої політики; принцип субсидіарності; прийняття рішень кваліфікованою більшістю [2].

Найважливішим є принцип субсидіарності, що є основою взаємодії наднаціональних структур ЄС та урядів держав-членів. Він допомагає урівноважити і вирішити суперечності між наднаціональним характером

центральної влади в ЄС та національно-державною автономією. У статті 3b Договору про ЄС зазначається, що поняття субсидіарності включає в себе обов'язок діяти лише «настільки, наскільки поставлене завдання не може бути повною мірою розв'язане окремими державами-членами, і тому, зважаючи на його масштаби та результати, буде краще виконано Співтовариством [5, с. 35]. Прихильники федеративного устрою вважають, що принцип субсидіарності перешкоджатиме централізації влади в рамках ЄС [6, с. 109].

Першочергово принцип субсидіарності асоціювався з еволюцією державної влади на різних рівнях аж до виникнення федеративного типу державного устрою, до федералізму. З розвитком інтеграції спостерігається подальша еволюція принципу субсидіарності, в ході якої відбувається пошук оптимальної взаємодії між національними, міждержавними і наднаціональними органами. Складовою концепції субсидіарності є принцип пропорційності, у відповідно до якого дії ЄС не повинні виходити за межі заходів, необхідних для досягнення завдань зазначених договорів [7, с. 115].

Характерною рисою європейського федералізму слугує збереження національних, культурних і релігійних відмінностей, які окремо й у сукупності становлять сутнісну характеристику європейської цивілізації. В ЄС існує своєрідний дуалізм суверенітетів. Д. Сиджанські вважає, що у федеративних державах, які мають тенденцію до посилення центральної влади, головне завдання полягає в гальмуванні процесів зростання централізації, а в ЄС навпаки потрібне посилення влади інститутів Співтовариства, поки що надто слабких порівняно з органами влади держав-членів [8, с. 99]. Рішення про збільшення складу Євросоюзу майже в 2 рази (до 25 членів – з 1 травня 2004 р., до 27 – з 1 січня 2007 р., до 28 – з 1 липня 2013 р.) стало водночас як стимулом посилення політичної централізації і федералізації, так і поглибленням різноманіття національно-культурних і державно-політичних інтересів. Нині в ЄС існує багато суверенітетів, а це веде до того, що люди мають різні ідентичності, що може стати вагомою перешкодою на шляху інтеграції.

На думку С. Гофмана, ЄС є прикладом складноструктурованої міжнародної організації, діяльність якої спрямована на реалізацію спільних інтересів її держав-членів [9, с. 162]. З огляду на це об'єднання суверенних державних повноважень не послаблює, а посилює національні держави, сприяє їх пристосуванню до вимог міжнародного середовища.

Як зазначає К. Хенш, колишній президент Європарламенту, первинно обговорювалися три концепції розвитку ЄС. Перша могла бути реалізована на основі посилення міждержавної кооперації в процедурах прийняття рішень. Друга припускала створення федерального союзу (у вигляді групи держав, що діють на основі договору або Конституції в рамках договору). Третя має у своїй основі збереження й посилення балансу між Радою ЄС, Європарламентом і Єврокомісією [10, с. 455]. Перша концепція нині частково реалізована. Враховуючи реалії розвитку ЄС, можемо стверджувати, що посилення міждержавної кооперації в процедурах прийняття рішень в ЄС, де вагомим залишається принцип наднаціональності, може сприяти співпраці лише в окремих напрямках, але він мало сприяє зміцненню усїєї інституційної структури Євросоюзу, що розрахована на застосування уніфікованих правил і процедур.

ЄС сформувався як організація з «багаторівневим управлінням». Функціонує складна система органів та інститутів, що забезпечують взаємодію та координацію на внутрішньодержавному, державному, в рамках ЄС і на глобальному рівнях. В окремих державах оформилися модифіковані специфічні форми взаємодії з ЄС, зокрема гармонізація правових норм та практика урядування з вирішення різних питань.

Як засвідчила практика, найбільш доцільним і прийнятним виявився шлях реформування в напрямку узгодження вимог другої і третьої концепцій, що і привів до розробки й підписання «Договору, що встановлює Конституцію для Об'єднаної Європи» у 2004 році (далі – Конституція). За цим документом Європа мала стати чимось середнім між федерацією і конфедерацією, тобто унікальним утворенням, для якого європарламентарі придумали визначення «федерація націй» [11]. Водночас, як зазначають дослідники, документ реально передбачав еволюцію європейської конструкції у напрямі високоінтегрованої конфедерації держав [3, с. 76].

Відповідно до Конституції структура влади в ЄС практично не відрізняється від структури звичайної держави. На чолі Європи – Президент, який призначається радою глав держав на строк 2,5 роки. Його функції скоріше представницькі. Виконавчу владу очолює прем'єр-міністр як голова Комісії ЄС – європейського уряду. За Європарламентом залишаються функції затвердження європейського прем'єра, схвалення бюджету й прийняття законів. Розв'язання суперечностей і розбіжностей між членами уряду й нагляд за дотриманням законів – прерогатива Суду ЄС. Союз отримував статус юридичної особи (ст. 6) та самостійного суб'єкта міжнародного права [11].

Проект змінював акценти й у визначенні засобів ідентифікації самого Союзу. У Маастрихтському договорі (1992 р.) європейська конструкція офіційно позначалась як «Європейський Союз», але в

тексті проекту Конституції проходить, як правило, інша її назва – «Союз». Проект підкреслено говорить про «Європу», «європейські Держави», «європейські» інститути, «європейські закони» та ін. Якщо Маастрихтський договір адресувався до держав-членів ЄС, то Конституція, проект якої представив Конвент і яка сама є міжнародним договором, адресувався не до держав-членів ЄС, а до «Європи».

Проект Конституції на обґрунтування природи Союзу адресується до феномена т. зв. «подвійної легітимності» – держав і народів [3, с. 77]. Відповідно до положень частини першої статті I проекту, ЄС базується на волі «громадян» і «Держав Європи» за допомогою Конституції будувати разом своє спільне майбутнє і на тому, що держави-члени для досягнення їх спільних завдань наділяють його необхідними повноваженнями. Союз координує політику держав-членів для досягнення цих завдань і одночасно здійснює «у комунітарний спосіб» ті повноваження, якими його наділено. В останній день роботи Конвенту на пропозицію президії було прийнято рішення додати до тексту проекту Конституції положення про Девіз Союзу («*Unie dans la diversite*»), Прапор Союзу (дванадцять золотих зірок на голубому фоні), Гімн Союзу і його Святковий День – 9 травня.

Конституція ЄС стала першим у світі наднаціональним конституційним актом, яким передбачено регулювання стосунків специфічного міждержавного об'єднання. У ньому поєднуються риси федерації, конфедерації і міжнародної організації. Втім, як відомо, цей документ був відхилений у результаті провалу ратифікаційних референдумів у Нідерландах і Франції в 2005 р. Тому доволі сміливі новації залишилися на папері.

Майбутній розвиток ЄС буде супроводжуватися подальшим створенням особливої структури цієї спільноти. Як вважає, наприклад, Ф. Шміттер, на зміну сьогоднішній європейській системі прийде або повна федеративна держава, або часткова конфедерація й консорціум для виконання деяких часткових функцій [8, с. 467]. Про це засвідчує, зокрема, підписання в грудні 2007 р. Лісабонського договору ЄС, який фахівці розглядають як компромісний варіант в умовах провалу ідеї Євроконституції [12].

У грудні 2007 р. глави держав та урядів країн-членів ЄС підписали Лісабонський договір («Лісабонський договір, що вносить зміни у Договір про Європейський союз та Договір про створення Європейського Співтовариства»), вироблений на основі «Договору, що встановлює Конституцію для Об'єднаної Європи» 2004 р. Зазначимо, що його ледь не спіткала доля попередника, оскільки у 2008 р. на референдумі в Ірландії проект ратифікації Лісабонського договору зазнав поразки. Проте з тривалими інституційно-політичними труднощами на повторному референдумі 2 жовтня 2009 р. громадяни цієї країни підтримали законопроект. 1 грудня 2009 р. Лісабонський договір набув чинності.

Новий договір має розв'язати інституційну кризу Євросоюзу та за змістом визначив межі політичного компромісу між керівництвом ЄС і держав-членів, реформує систему управління та підвищуючи ефективність ухвалення рішень [13, с. 42]. Договір, основну частину якого складають положення відхиленого проекту Конституції для Європи, зняв найбільш суперечливі та амбітні пункти про «Сполучені Штати Європи», «європейську конституцію», «міністра закордонних справ» тощо, зафіксувавши зміни і доповнення до текстів попередніх установчих договорів ЄС.

Лісабонський договір надав правосуб'єктності Європейському Союзу, який став юридично цілісною структурою. За чинними досі договорами він був сукупністю трьох складових – Європейського Економічного Співтовариства («спільний ринок»), Спільної зовнішньої політики і політики безпеки, Спільної політики юстиції і внутрішніх справ. Надання Євросоюзу статусу юридичної особи відкриває якісно нові можливості для міжнародної діяльності, оскільки насамперед спрощує його відносини з третіми країнами та іншими міжнародними організаціями. Головними принципами дій Союзу на міжнародній арені визначено: демократію, верховенство права, універсальність і неподільність прав людини та фундаментальних свобод, повагу до людської гідності, рівність і солідарність, дотримання принципів Статуту ООН та міжнародного права (Стаття 10) [14]. Винятково важливим є визначення зобов'язання усіх держав-членів гарантувати «взаємну солідарність» (фактично – єдність позиції) у питаннях зовнішньої політики і безпеки через механізм обов'язкових консультацій. Договір підтвердив право ЄС укладати міжнародні угоди з третіми країнами та організаціями.

Найважливіше випробування на шляху інтеграції європейської спільноти полягає у політичній ідентичності країн-членів. Особливо ця обставина посилилася після приєднання нових країн, які відрізняються не лише економічно, а й ментально. Проблема полягає ще й у тому, що національні держави, втручаючись у регіональні справи, не втрачають, а підсилюють свою національну ідентичність навіть в умовах федералістського напрямку, а посилення національних факторів важко співставити з одночасним делегуванням державних повноважень у наднаціональне відомство. До того ж багатоманіття країн-членів

ЄС традиційно об'єктивно передбачає плюралізм думок. Наприклад, проти створення федеративної держави завжди виступала Великобританія, яка традиційно проводить політику, відмінну від континентальної Європи.

Такий плюралізм знайшов вияв у тексті Лісабонського договору, що свідчить про ситуативну перемогу антифедералістських (відцентрових) устремлень тенденцій у ЄС. Зокрема, у надчутливій для держав сфері зовнішньої політики і політики безпеки змінено конфігурацію взаємин між ключовими органами Союзу у напрямку збільшення ролі міжурядової Європейської Ради, робота якої переведена на постійну основу, та зростання повноважень Європарламенту. Останній отримав виключне право прийняття комунітарного законодавства, контролю за реалізацією політики через щорічні звіти та дебати, надання згоди на ухвалення визначених видів міжнародних угод ЄС. Зменшено повноваження Європейської Комісії. Високий представник ЄС, призначуваний Європейською Радою, отримав у підпорядкування систему закордонних представництв Європейського Союзу (колишні представництва Європейської Комісії), які отримали повноваження виступати від імені усього Союзу. Тому Лісабонський договір став результатом чергового компромісу між євроскептиками і єврооптимістами в ЄС. Однак у сьогоденних умовах безпрецедентного розширення Союзу, економічних труднощів та необхідності якнайшвидшого виходу з інституційної кризи цей документ дає юридичні підстави і можливості для ефективнішого функціонування організації та узгодженого представлення об'єднання на міжнародній арені [15, с. 34].

Висновки. Враховуючи ці та інші фактори, можемо зробити висновок, що самі ідеологи, провідники та національні лідери ЄС остаточно не визначилися з формулюванням устрою, а отже, й визначеного майбутнього цього унікального проекту. З огляду на викладені аргументи видається правильним і актуальним висновок Венеціанської Комісії Ради Європи, зроблений у 2004 р., про те, що ЄС залишається міжнародною організацією наднаціонального характеру, яка містить у собі елементи конфедерації чи федерації [3, с. 76].

Європейський Союз є унікальним об'єднанням європейських держав, яке поєднує в собі риси міжурядової організації, конфедерації і федеративного квазідержавного утворення. На думку В. Іноземцева, унікальність ЄС значною мірою полягає в тому, що формоване державне утворення є швидше не наднаціональною державою, яким його сьогодні переважно вважають, а свого роду досі невідомим типом постнаціональної держави, що ґрунтується на постнаціональному громадянстві. Європейське політичне об'єднання не підпадає під жоден з відомих типів державного правління і знаменує собою становлення першої форми міжнародного устрою, повною мірою адекватного епосі постмодерну [16, с. 91]. Набуття чинності Лісабонського договору відкриває перед об'єднанням нові перспективи. Однак все ще стоїть питання, чи готові самі держави-члени ЄС надалі обмежувати власні інтереси заради створення Європи, яка «говоритиме ... в один голос» [17, с. 16]. У цьому контексті можна погодитися з думкою, що ЄС залишається міжнародною організацією, яка має мало шансів перетворитися на державу з єдиною юрисдикцією на всій території, єдиною системою органів державного управління, єдиним державним правом та спільною ідентичністю [18, с. 28].

Втім не варто недооцінювати інтеграційну потужність ЄС. Для підтвердження цього згадаймо те, з чого починав своє існування сьгоднішній Євросоюз. Починалося все з Європейської спільноти з вугілля та сталі, яка об'єднувала сталеливарні і вугільні потужності 6 країн-учасниць. Це вилилося в одну з найвпливовіших світових організацій з ознаками федеративної держави, яка об'єднує 28 країн-членів, з наявністю міждержавних договорів конституційного характеру й амбітними планами на майбутнє в умовах утвердження поліполярності світової системи міжнародних відносин. Майбутній розвиток ЄС буде супроводжуватися подальшим створенням особливої структури цієї спільноти, оскільки серед самих країн-членів ЄС немає єдності щодо устрою їх об'єднання.

Література

1. *Словник-довідник Європейського Союзу* / [ред. Ю. Марченко]. – К. : К.І.С., 2001. – 152 с.
2. *Treaty on European Union // Official Journal*. – С 191. – 29 July 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html>
3. *Мартиненко П. Європейський Союз: реформування через Конституцію* / П. Мартиненко // *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. – Вип.10. Ч. II.: *Зовнішня політика і дипломатія: погляд із XXI століття* / [за заг. ред. М.А. Куліничча, Л.С. Тупчієнка, В.Г. Ціватого]. – К., 2004. – С. 70–91.
4. *Кондратенко С. Політико-правові альтернативи устрою Європейського Союзу* / С. Кондратенко // *Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин : статті і матеріали*. – Вип. 2 / під. ред. М. С. Бур'яна та І. В. Грицьких. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – С. 89–92.

5. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу : навч. посіб. / В. Кернз ; [пер. з англ.] – К. : Т-во «Знання», КОО, 2002. – 381 с.
6. Буряк П. Ю. Європейська інтеграція і глобальні проблеми сучасності / П. Ю. Буряк, О. Г. Гупало. – К. : Хай Тек Прес, 2014. – 336 с.
7. Європейська інтеграція / уклад. : М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох ; [пер. з нім. М. Яковлева]. – К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 394 с.
8. Політика європейської інтеграції : навч. посіб. / [під ред. д.ф.н., проф. В. Г. Воронкової]. – К. : ВД «Професіонал», 2012. – 512 с.
9. Вінникова Н. Європейський Союз у глобальних політичних процесах (інтеграційний вимір) / Н. Вінникова // Нова парадигма: – 2013.– Вип. 65. – Ч.2. – С. 159–165.
10. Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми / [за ред. В.П. Горбатенка]. – К. : ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2005. – 332 с.
11. Treaty Establishing a Constitution for Europe // Official Journal. – 2004. – С 310. – 16 December. – 482 p.
12. Бобицький Н. Лісабонський договір і майбутнє ЄС – пацієнт швидше живий, ніж мертвий?» / Н. Бобицький // Зовнішні справи. – 2008. – № 8. – С. 10–12.
13. Дідікін А. Лісабонський договір і реформа правової системи Європейського Союзу / А. Дідікін // Юридичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 42–43.
14. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community // Official Journal. – 2007. – С 306. – 17 December.
15. Грубінко А. В. Лісабонський договір та юридичне закріплення спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС / А. В. Грубінко // Юридичний журнал. – 2010. – № 7. – С. 33–35.
16. Кондратенко С. Політико-правові альтернативи устрою Європейського Союзу / С. Кондратенко // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: Статті і матеріали. – Вип. 2 / під. ред. М. С. Буряна та І. В. Грицьких. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 89–92.
17. Гі Ферховстадт. Сполучені Штати Європи. Маніфест для нової Європи / Гі Ферховстадт; [пер. з англ.]. – К.: «К.І.С.», 2007. – 68 с.
18. Мартинов А. Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті р.р. XX ст. – 10-ті р.р. XX ст.). Погляд з України: – моногр. / А. Ю. Мартинов. – К. : Інститут історії України НАН, 2009. – 262 с.